

DRUŠTVENO I GOSPODARSKO VREDNOVANJE PISANE KULTURNE BAŠTINE ZADARSKE ŽUPANIJE

Snimio Aleksandar Bonačić

Robert Bacalja

Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja,
Sveučilište u Zadru

Prostor Zadarske županije obiluje kulturnim nasljeđem koje je u nacionalnim okvirima jedno od najvažnijih. Slojeve baštine nalazimo na ovom prostoru od prapovijesnih i antičkih vremena. U kulturnom smislu, bilo je izvanredno plodno razdoblje srednjovjekovlja, koje je obilježilo cjelokupni razvoj Zadra i zadarskoga prostora do naših dana. Upravo je veliko geopolitičko značenje Zadra (svojevrstne metropole na istočnoj obali Jadrana te upravna središta Dalmacije od Bizanta do kraja Prvoga svjetskog rata) i s tim povezano njegovo gospodarsko napredovanje potaknulo mnoga kulturna, odnosno književna, likovna, znanstvena i obrazovna ostvarenja.

Kultura se može definirati na različite načine i u tom obilju definicija mogu se tek istaknuti neke zajedničke odrednice svake kulture, a to je da kultura obuhvaća dinamičnu, kompleksnu cjelinu, način života te sveobuhvatnost čovjekova djelovanja u društvu i simboličku komunikaciju grupe ljudi (Faričić i dr., 2013.). Po klasifikaciji UNESCO-a, kulturna se baština dijeli na materijalnu te nematerijalnu baštinu. Materijalnu baštinu čine razna pokretna i nepokretna ostvarenja na polju graditeljstva, likovne, glazbene, scenske umjetnosti, književnosti i drugih oblika kulturnoga izražavanja te znanstvena dostignuća s povijesnom, estetskom, etnološkom i antropološkom vrijednosti (UNESCO *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*, 1972.), dok nematerijalnu baštinu čine usmene tradicije i izrazi, uključujući jezik kao sredstvo nematerijalne kulturne baštine, zatim ostvarenja izvedbenih umjetnosti, društveni običaji, obredi i svečanosti, znanja i prakse vezane uz prirodu i svemir te tradicijski obrti (UNESCO *Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage*, 2003.).

Objekt istraživanja koje je rezultiralo ovim radom jest pisana baština, koja se, dakle, u skladu s klasifikacijom UNESCO-a, može promatrati u okviru materijalne kulture. Naravno, ona je tek dio složenoga kulturnog mozaika zadarskoga prostora, koji uvelike ispunjavaju i raznorazni sadržaji tradicijske nematerijalne kulture – od zadarskog otočja do padina Velebita, odnosno Like. Bogata etnološka građa svjedoči u višestoljetnom suživotu prirode i čovjeka te o kulturnom prožimanju, ali i stvaranju, jedinstvenih obrazaca jezične komunikacije, ponašanja, odijevanja, pjevanja i organizacije svakidašnjih aktivnosti te običaja vezanih uz kalendar godišnjih aktivnosti koji se temelji na radovima u poljoprivredi i ribarstvu te na protjecanju liturgijske godine.

U Hrvatskoj se kulturna baština općenito vrednuje ponajviše u sklopu turizma. O tome su s etnološkoga i kulturno-antropološkoga motrišta pisali D. A. Jelinčić (2006.) te V. Klarić i J. Vince Pallua (2006.), a s ekonom-

skoga T. Pančić Kombol (2006.), V. Vrtiprah (2006.) i T. Gredičak (2009.). U tim radovima razmotrene su mogućnosti inventariziranja, istraživanja, zaštite i predstavljanja kulturne baštine, koja uvelike upotpunjuje turističku ponudu Hrvatske.

Jezikoslovac V. Skračić (1997., 2008., 2013.) te geograf J. Faričić, samostalno (2007.) i u suautorstvu s L. Mirošević i V. Graovac Matassi (2013.), pisali su o odnosu stanovništva i kulturne baštine na otocima. U tim radovima analizirano je značenje kulturne baštine za identitet svih hrvatskih otoka, a pri tome su često kao primjere navodili nematerijalnu kulturnu baštinu na zadarskim otocima.

O starijoj književnosti na području Zadarske županije pisao je N. Kolumbić (2001., 138-141), a o novijoj književnosti Zadarske županije T. Maštrović (2001., 142-147). Uz navedena djela, brojna su i druga u kojima se razmatrala pisana kulturna baština zadarske regije.

Sada se mnogi prinosi zadarskoga prostora nacionalnoj kulturi moraju valorizirati u kontekstu društveno-gospodarskog razvoja Zadarske županije. To se ponajprije odnosi na njihovo vrednovanje u sustavu odgoja i obrazovanja te znanosti, a na poseban način i u ustanovama kulture te u turizmu.

ODABRANI PRIMJERI ZADARSKOGA DOPRINOSA HRVATSKOJ PISANOJ BAŠTINI

Brojni su doprinosi zadarskoga kraja hrvatskoj pisanoj baštini. Još od X. st. u zadarskim i samostanskim i gradskim školama djeluju učitelji gramatike, a od XI. stoljeća i mnoge privatne i samostanske knjižnice. U XI. stoljeću nastao je i prvi notni zapis u samostanu sv. Krševana (Franičević, 1974.). Općenito, crkvene ustanove u Zadarskoj nadbiskupiji bile su prvorazredna kulturna središta koja su se isticala umjetničkim stvaralaštvom, naravno, uglavnom onim koje je motivirano biblijskim temama, ali i liturgijskim i pastoralnim potrebama. U tom kontekstu prednjačili su stolni kaptoli u Zadru i Ninu, spomenuti samostan sv. Krševana te benediktinski ženski samostani u Zadru i Pagu, benediktinski samostan sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu na Pašmanu, dominikanski samostan u Zadru, franjevački samostan sv. Frane u Zadru, samostani franjevac trećoredaca u Zadru i na Školjiću pokraj Preka i dr. Te ustanove bile su pravi generatori pisane kulturne baštine, koja se, stjecajem povijesnih okolnosti, danas ne čuva samo u Zadru nego je raspršena diljem svijeta.

U Zadru su nastali mnogi dokumenti na kojima se temelji proučavanje hrvatske prošlosti. Neki među najvažnijima jesu: najstariji spomen ribarstva u Hrvata (u ispravi datiranoj oko 995.) iz samostana sv. Krševana, darovnica kralja Petra Krešimira IV. iz 1066. godine (izdana u Ninu)

kojom se navedenom samostanu daruje otok Maun u „našem moru“, Časoslov opatice Čike, koji je najstarija sačuvana rukopisna knjiga u Hrvatskoj (nastala oko 60-ih godina XI. stoljeća) i dr. (Klaić, Petricioli, 1976.).

Zadar je već u X. stoljeću pohrvaćen. O ranom hrvatskom identitetu Zadra zorno svjedoči pjevanje pjesama na „slavenskom“ jeziku u prigodi posjeta pape Aleksandra III. Zadru 1177. To je posve u skladu s njegovanjem tradicije hrvatskoga jezika i pisma u zadarskom kraju. Primorski dio današnje Zadarske županije jedna je od jezgri glagoljice u Hrvatskoj. Štoviše, glagoljica se, zahvaljujući višestoljetnoj kontinuiranoj upotrebi u Crkvi, najdulje zadržala upravo u Zadarskoj nadbiskupiji. Na tom su starom hrvatskom pismu vođene matične i druge župne knjige, tiskani su misali, molitvenici te drugi liturgijski i teološki tekstovi (Cvitanović, 1963., Runje, 2005., Kero, 2008.). Treba istaknuti da se odjeci srednjovjekovne tradicije glagoljaškoga pjevanja ogledaju i danas u nizu napjeva na zadarskim otocima i u zadarskom zaleđu (Bezić, 1973., Marijan, 2013., Nimac, Marijan, 2013.)

Grad Zadar u srednjem vijeku snažno gospodarski napreduje, a svoju snagu temelji na trgovačkim ugovorima s nizom važnih europskih gradova, npr. Pisom, Firencem i dr. Svjedočanstvo o snazi Zadra izražavaju i riječi samoga mletačkog dužda Henrika Dandola, koje prenose križari Geoffroi de Villehardouin i Robert de Clary: „Ugarski kralj ugrabio nam je Zadar u Hrvatskoj, jedan od najjačih gradova na svijetu, i nikada ga više, pa bila naša snaga kakva mu drago, ne ćemo natrag dobiti ako ne pomoću ovog naroda (tj. križara)“ (Šišić, 1944., 172). U skladu s gospodarskim prosperitetom, unatoč ratnim stradanjima na istaknutom mjestu sraza Istoka i Zapada, u Zadru i okolici tekle su raznorazne kulturne aktivnosti, što je zacijelo pridonijelo i činjenici da je taj dio Hrvatske dao Europi takve izvanredne umjetnike kao što su Juraj Matejev Dalmatinac, braća Laurana iz Vrane, Andrija Medulića i mnogi drugih. U istom kontekstu može se promatrati i činjenica da su upravo u Zadru stvoreni uvjeti za pokretanje prvoga sveučilišta u Hrvatskoj 1396.

U pogledu pisane kulturne baštine srednjovjekovnoga Zadra posebno su važna crkvena prikazanja. Zadar se stoga može s pravom smatrati kolijevkom hrvatske srednjovjekovne drame. K tome, Jerolim Vidulić je „koncem XV. stoljeća napisao najstariju poznatu svjetovnu pjesmu u hrvatskoj književnosti *Ako mi ne daš lik pogiba život moj* (Maštrović, 2011., 16), a Petar Zoranić, podrijetlom ninski plemić, napisao je prvi hrvatski roman *Planine* 1536. godine (objavljen u Veneciji 1569.). Zadrani Šimun Kožičić Benja, biskup modruški, na početku XVI. stoljeća pokrenuo je na Rijeci tiskaru, gdje je 1530. i 1531. tiskao *Oficij rimski*, *Psaltir*, *Misal hruacki*, *Knjižice krsta*, *Knjižice od žitja rimski arhijereov i cesarov* i *Od bitija redovničkoga*

knjižice (Nazor, 1991.). Zadarskom kulturnom krugu pripadao je i Brne Karnarutić, koji je autor prve sigetske epopeje (*Vazetje Sigeta grada*), a Juraj Baraković je, na razmeđu renesanse i baroka, motiviran domoljubljem i osobitim osjećajem prema rodnom zavičaju, napisao pjevanje *Vile Slovinke*. Njegova je „umjetnička ideja ustvari ista kao u Zoranića: slavljenje rodni krajeva“ (Švelec, 1974., 192).

Posebnu vrijednost u izgradnji nacionalnoga književnog kanona ima djelo Petra Zoranića, koji je, kako je istaknuto, napisao prvi roman u hrvatskoj književnosti, *Planine*. Kao središnja pojava zadarskoga književnog kruga, uz navedene suvremenike i autore koji su svojim književnim radom obilježili to razdoblje hrvatske književnosti, ističe se svojom dobrom književnom podlogom – poznavanjem klasičnih pisaca, poput Ovidija i Vergilija, kao i suvremenih svjetskih pisaca, a svojih prethodnika (Dante, Petrarca, Jacop Sanazzaro) (usp. Maštrović, 2011., 12). Poznao je i djelo „oca hrvatske književnosti“ Marka Marulića. Njegov je prinos hrvatskoj književnosti velik, premda je za sobom ostavio samo jedno djelo. U *Planinama*, u glavi XX., u onom dijelu u kojem u Perivoju od slave sretne vile Latinku, Grkinju, Kaldejku i Hrvaticu i u kojem ističe kako je vila Hrvatica imala najmanje jabuka u svojim nje-drima – „Prepoznah onda jednu mlađahnu vilu, sa samo malo jabuka u krilu, kojoj natpis s imenom govoraše da je HRVATICA, koja bijaše kao tužna, i razgledaše nešto malo jabučica“ (Zoranić, 1988., 227) – doznajemo da se za književnika Zoranića vezuju još dva teksta: *Ljubavni zov* i *Vilenica*, dakle dva djela koja su već bila nastala u Zoranićevoj mladosti. No ti su tekstovi izgubljeni. U uvodnom dijelu *Planina* pjesnik obavještava čitatelje da je tekst nastao između svibnja i rujna 1536. godine („Svibnjem se započe, rujnom se dovrši“ – povijesno i alegorijski – 1536.). Zoranića u knjizi resi dvoznačnost – ono stvarno, ali i ono znakovito. S jedne strane, vezuje se uz srednjovjekovnu tradiciju (kao i njegov prethodnik Marulić), to je ono što se u literaturi označuje kao *alegorice*, a s druge je strane ono povijesno, zbiljsko, što se vezuje uz „renesansnu poetičku misao obuhvaćajući je pojmom osobnosti, autorstva i zauzetosti u vremenu (*istorice*)“ (Bratulić, 1988., 261). Neprijeporno je da je Zoranićevo djelo nastalo u vrijeme ratnih opasnosti i da je potaknuto napredovanjem tada sve jače otomanske sile prema zapadu. Obrovac, u neposrednoj blizini Zadra, pao je u turske ruke još 1527. godine, samo devet godina prije nastanka *Planina*. A samo godinu dana nakon nastanka *Planina* planuo je novi mletačko-turski rat, koji je zaključen 1540., a bio je posljedica krupnih geopolitičkih promjena: „Politički razvoj 1537. doveo je do približavanja Mletačke republike Karlu V. i napokon do sklapanja protuturskog saveza ‘svete lige’ u veljači 1538.“ (Raukar i dr., 1987., 209). Premda je tadašnja vlast ojačala utvrde Zadra i premda su se svi uzdali u snage koje će im

pomoći u obrani nakon uspostave „svete lige“, 1538. godine znatne su turske snage napale zadarsko područje, pa su - kako se ističe u literaturi - snažne turske snage napale zadarski teritorij sa 2000 pješaka i 400 konjanika (usp. Raukar i dr., 1987., 210), a iste su godine zauzeli Nadin i Vranu. Iz mletačkih izvora doznaje se da je turska vojska namjeravala napasti i zauzeti i sam grad. Istodobno kod Prevese sukobilo se kršćansko brodovlje s turskim koje je vodio kapudan paša Hajrudin Barbarossa. Povijesni izvori ističu kako zapovjednik kršćanske flote Andrea Doria nije htio prihvatiti bitku i time je uspostavljena nadmoć turske flote na Sredozemlju. Zoranić u to doba, baš uoči velikih promjena i bitaka koje su bile pred sukobljenim stranama, piše svoj roman upozoravajući na opasnosti koje prijete narodu, no s druge ga strane i hrabri. Upozorava na turska pustošenja (mислеći na česte upade), pa govori o rasutoj baštini, jer je stanovništvo napustilo zemlju: „Svud su sad kupine; gdje bijahu njive uzorane,/sad su živice i grmlje sve strane,/Kud bijahu utrte staze od ljudskih stopa,/Sad su porasle tratine od različitih trava“ (Zoranić, 1988., 191). Na svojem putovanju, koje je započeo u Ninu, a nakon kojeg se opet vraća u Nin, prošao je Velebit, Dinaru, pa se spustio Krkom prema Skradinu i Šibeniku te morem prema Zadru i Ninu, gdje zatječe pastire koji mu pjevaju pjesme. Najprije one na Velebitu, koji nisu tako tužni jer ondje Turci ne vladaju nego tek povremeno upadaju, pa pastiri ipak u miru blaguju i pjevaju vesele pjesme. To Zoranić potkrepljuje rečenicom o vucima i neprijateljima s kojima se pastiri svakodnevno bore, a ipak su zadovoljni: „...iako bojažljivi zbog svagdanjeg nasilja vukova, a još više zbog česta neprijateljskog plijenjenja i robljenja (...) bijahu zadovoljni koliko god mogahu biti“ (Zoranić, 1988., 45). No u XVI. glavi prikazuje pastire koji su zabrinuti jer je opasnost blizu. Jedno je poglavlje Zoranić posvetio Maruliću naslovivši ga *Zagonetka i tužbalica pastira o rasutoj baštini i pjev slavnog pastira Marula*. U njemu Zoranovi (Zoranićevi) sugovornici nisu tako spokojni i mirni kao oni koje je prve sreo na planini. Ovi su pastiri jedini ostali (zbog ljubavi, kako stoji u *Planinama*, „za baštinu“) te upućuju Zorana na opasnosti koje na njih vrebaju: „...jer ne samo jedan ili dva vuka nego čopori veći nego i mi i stada izlaze iz istočnih strana i često, dapače, svaki čas, napadaju nas tako silovito (...) i mi, eto, kao što ovca drugu gleda zaklanu, čekamo svoje klanje“ (Zoranić, 1988., 187). U ovom se poglavlju Zoraniću ukazuje Marulić, pa se susrećemo s intertekstualnim slojem, jer jedan od pastira (Dvorko) pjeva (usp. Dukić, 2004., 67) dijelove *Molitve suprotiva Turkom*: „Svemogući Bože moj, odvрати od nas gniv tvoj“ (Zoranić), prema Marulić: „Svemogući Bože moj, kim svak postaju, odvрати jur gnjiv tvoj ter pomiluj naju.“ (usp. Zoranić i Marulić, prema Dukić, 2004., 67). Zoranić nastavlja dalje prema Dinari, govoreći o po-

stanku te planine, konačno nalazi lijeka svojoj ljubavnoj boli i spušta se rijekom Krkom prema moru. I tu nalazi pustoš: „I tako ploveći vidjesmo, slijeva i zdesna, kaštele, palače i sela, nekoć u obilju i bogata, a sad sva do jednog rasuta“ (Zoranić, 1988., 233). Žalosti ga i sudbina grada Skradina (koji su opustošili Turci) i koji je, prema njegovoj bojazni za zavičaj, odveć blizu Nina: „I kad preskočismo i prijeđosmo sedam slapskih skokova, zdesna mi se ukaza stari i nekoć slavni SKRADIN, te ja, kad ga ugledah, žalosno uzdahnuh i , kao nekoć pastir Meris, rekoh: – Jao, zemljo naša, bliza susjedo vrlo nevoljnog Skradina (u komentaru uz tekst: Nine, koji si, jao Skradinu, odviše blizu)“ (Zoranić, 1988., 233). I nije Zoranić trebao dugo čekati na događaje koje navodi u svojoj bojazni. Već će sljedeće godine započeti novi mletačko-turski sukob, pa će – kako je već navedeno – biti ugrožen i Zadar i Nin. Konačno se Zoran vraća morem do Zadra i Nina. Zoranićevo motivsko bogatstvo, zaokruženo putopisno putovanje, ljubavni pasazi, intertekstualnost (u navođenju Marulićeve *Molitve*), korespondencija s antičkim uzorima (Ovidije, Vergilije) i srednjovjekovnim prethodnicima, Katonom, Augustinom i Jeronimom, kao i Danteom, Petrarcom i Boccaciom te neposredno Sanazzarom (usp. Bratulić, u Zoranić, 1988., 263), čine *Planine* najslojevitijim djelom hrvatske renesansne književnosti. No, s druge strane, Zoranić ne bi otišao u planinu obilaziti ugroženo područje da nije u njega bilo domoljubnoga duha, dakle i on kao biskup Divinić (kojega spominje u *Planinama*, a koji je posjetio poprište Krbavske bitke 1493. i poslao pismo papi Aleksandru VI.), odlazi na poprište borbi, hrabreći i govoreći narodu kako ipak sve nije propalo, kako su ipak ostali i u tim teškim vremenima na svojoj zemlji oni koji vole baštinu. Dakle, Zoranić potaknut ratom (na samoj nemirnoj granici i uskom pojasu uz more) i s brigom za svoj narod, piše za hrvatsku književnost dragocjen prvi roman, koji neće naći svojega nastavljača sve do XIX. stoljeća, kada se nastavlja hrvatska romansijerska praksa.

O zavidnom razvoju i kulturi Zadra na kraju XVIII. stoljeća svjedoči Alberto Fortis, koji je u svojem djelu *Put po Dalmaciji* napisao: „Zadarsko je društvo toliko kulturno koliko se to može poželjeti u kojem uglednom gradu Italije, ni u jedno doba nije mu nedostajalo ljudi istaknutih u književnosti“ (Fortis, 2004., 12). Tu Fortisovu misao svojim temeljitim istraživanjima o tiskarstvu u Zadru na kraju XVIII. stoljeća potkrepljuje Vjekoslav Maštrović u knjizi *Zadarska oznanjenja* (1979.).

Posebno poglavlje u razvoju krajolika kulture zadarskoga prostora čini izdavanje *Kraljskog Dalmatina*, prvih novina na hrvatskom jeziku (od 1806. do 1810.). Projekt prvih novina na hrvatskom jeziku zadarski prostor mogao je ostvariti na temeljima bogatoga kulturnog nasljeđa. Upravo u tim novinama djeluje prvi hrvatski novinar,

Dominik Budrović. U tom je listu objavljen i prvi prikaz jedne knjige, a objavljena je i prva pjesma na hrvatskom jeziku u periodici (doduše, prigodnica ispjevana u slavu Napoleona). Taj se list otvara prema Europi, pa se prenose vijesti o kulturnom, umjetničkom i političkom životu iz prostora u kojem vladaju Francuzi. Ivo Hergešić u knjizi *Hrvatske novine i časopisi do 1848.* ističe tu činjenicu kao dobru stranu uređivačke politike. „A kako se Napoleonovo carstvo stere u ono doba čitavom Evropom ‘Kraljski Dalmatin’ donosi vijesti iz svih tih krajeva i dobiva time neko svjetsko obilježje otvarajući svojim čitateljima široke horizonte“ (Hergešić, 1936., 25). I doista, *Dalmatin* donosi velik broj vijesti iz svijeta, a osobito prati napredovanje Napoleonove vojske na ratištima. Među brojnim kulturnim vijestima u *Dalmatinu* čitamo i vijest o Goetheovu dolasku u Erfurt na predstavu: „Ovog večera namisto zghledagna Radamiste koje jucer biasce navisceno, biloje prikazano drugo receno Britaniko. Pjesmotvoracz od Verther, glasoviti Goethe biasce jur od jutra dosejao iz Veimar za najtise na ovom prikazagnu.“ (*Kraljski Dalmatin*, 1808., 3, 345).

Prve novine na hrvatskom jeziku u Zadru nisu bile nikakav uvoz, premda ih je pokrenula nova francuska vlast, koja se nakon dolaska oslonila na domaće snage. Još potkraj XVIII. stoljeća u Zadru su djelovali tiskari Antonio Bubalini (1793.), zatim Dominik Fracasso (1797.) te od 1803. Antonio Luigi Battara (Maštrović, 1979., 19-21). Dakle, *Kraljski Dalmatin* nije samonikao i nije odraz trenutka (dolazak Francuza), nego je odraz kulturne i književne tradicije Zadra na razmeđu XVIII. i XIX. stoljeća.

U hrvatskoj književnoj i kulturnoj povijesti već se isticala činjenica o objavi prigodnice u počast Napoleona u prvom godištu lista, ali treba reći da su se „oznanjenja“ prigodnica u Zadru događala i prije, u tiskari Battara. Tijekom 1804. obznanjena je prigodnica u čast civilnoga i vojnoga zapovjednika Dalmacije, Bradyja: „Od Beca ochemo imati lipo i uredno./Doidi nam o Cessarschi Navjestnice/ Pod zapovid Crune suoje prisjitla/Nasce ulosichemo virne desnice.“ (Carponese u: Maštrović, 1979., 69). Ovdje se otvara tema prigodničarstva u hrvatskoj poeziji, koja se može pratiti sve do kraja XIX. stoljeća, pa i do početka Prvoga svjetskog rata. Čak se može govoriti i o suživotu književnosti i novinstva sve do naših dana. U tom kontekstu treba istaknuti poletne preporoditeljske budnice i davorije, a na poseban način Preradovićevu pjesmu *Zora puca* iz prvoga broja Kuzmanićeve *Zore dalmatinske*.

U političkim tjednicima u Hrvatskoj tijekom XIX. stoljeća, uz političke sadržaje, redovito se priređivao i književni podlistak. Još je u *Kraljskom Dalmatinu* objavljeno nekoliko prikaza recentnih izdanja i u tom kontekstu valja govoriti o početku nekih žanrova (dakle, žanrovskom proširenju) u hrvatskoj književnosti. Prikazi Apendinijeve *Gramatike* te Kreljanovićeve i Ivelijeve knjige prvi su pri-

kazi objavljeni na hrvatskom jeziku. Zanimljiv je i uvodni tekst (možda od samog urednika *Kraljskog Dalmatina*, Bartolomea Benincase) o prigodnici u počast Napoleona, pa možemo govoriti o početku kritike i satire u hrvatskoj periodici: „Razumni stioche, stochie rechi Pjesnizci Osmana, Mandaline, Ribanja i ost. Kada u raskosznom gnihoven pokoju doge fnimi na ruke ova pisam koja slidi? Ja mislim da nenahodechi u gnoj ni mjere ni skladnosti, ni udaha pjetnoga, poslatiche je odma na dgni tavana Andri Cacichia iz Brista nek je podade Starzu Miellovanu da je zasvira pod guslom. (...) Dokle on pripravglia Cacich setie pjesmu, ali nakrivgliue nos, videchi da je gora od gnegovih“ (*Kraljski Dalmatin*, 1807., 2, 158). Osim što *Kraljski Dalmatin* stoji na početku razvoja hrvatskoga novinstva, taj se list ističe i kao preteča preporodnih ideja u pogledu normiranja jezika, prosvjete, afirmacije nacionalne ideje, odnosno isticanja narodnog imena i s njim povezanih atribucija „Harvaski“, Harvatski“ (*Kraljski Dalmatin*, 1806., 1, 163), sve u duhu vremena, odnosno stvaranja nacionalnih identiteta diljem tadašnje Europe.

U preporodnom razdoblju Zadar je dao izvanredne doprinose hrvatskoj književnosti i filologiji, pa tako ondje djeluju Petar Preradović i Ante Kuzmanić, koji oko *Zore dalmatinske* (prvoga književnog lista izvan Zagreba) okupljaju ugledne suradnike sa sjevera i juga Hrvatske. Preradović je propjevao u Zadru na hrvatskom jeziku 1843. godine *Poslanicom Špiri Dmitroviću Kotaraninu*, a u prvom broju *Zore dalmatinske* objavio je prigodnicu *Zora puca*, za koju Ivo Frangeš nalazi poticaj u zadarskom kulturnom nasljeđu: „...pa bi sasvim nemoguće bilo povjerovati da onaj koji je te stihove stvarao nije stajao sučelice Zadru gradu na pridvraću, i da mu se ona ptica nije javila kao drobna ptica lastavica Majke Margarite. Noć zadarska, začeta još u dalekim Zoranićevim i Barakovićevim stihovima, raskinuta je za preporođenog pjesnika, kojeg je opio ponovan dodir s drevnim glasima domovinskog jezika, i on gleda svitanje zore koje se podudara sa svitanjem njegova domoljubnog osjećaja“ (Frangeš, 1987., 152). Preradović je u *Zori* objavio četrdesetak pjesama, među njima i one antologijske, *Putnik*, *Miruj*, *miruj*, *srce moje* i dr. Za razliku od ostalih hrvatskih preporodnih časopisa, u *Zori* se proširuje tematika, jer se pjeva o prolaznosti, smrti, Bogu, što sve pridonosi proširenju preporodne pjesničke tematike i čini je filozofski relevantnijom. Naime, ona se dotad oglašavala uglavnom domoljubnim i ljubavnim temama. Istodobno Petar Preradović u Zadru objavljuje svoju prvu pjesničku zbirku *Pervenci* (1846.). S druge strane, *Zora dalmatinska* je i smotra Zadarske filološke škole, u kojoj je jedan od vodećih filologa Šime Starčević, koji aktivno sudjeluje u raspravama oko standardizacije hrvatskoga jezika, ne slažući se s Gajevim programom (Maštrović, 1995., 61-62). Jedna od karakteristika *Zore* jest i prevodilački

program, koji se razlikuje i od Gajeve *Danice* i od Vrazova *Kola* jer obuhvaća i suvremene zapadnoeuropske pisce, od Hugoa, Byrona, Manzoniya, Lenaua, Lamartinea, do Schillera i dr., dok navedeni časopisi objavljuju uglavnom slavenske pisce (više *Danica*, a manje *Kolo*). Nakladništvo u Zadru tijekom XIX. stoljeća ogleda se u činjenici da istodobno izlaze novine i časopisi na hrvatskom i talijanskom jeziku. Velik doprinos hrvatskoj kulturi daju *Narodni list*, časopis *Iskra*, *Smotra Dalmatinska*, *Katolička Dalmacija*, *Hrvatska kruna* i drugi listovi. *Smotra Dalmatinska*, koja je izlazila u Zadru od 1888. do 1918. godine, uz politički program donosila je i književni podlistak u kojem izlaze prijevodi iz gotovo svih svjetskih književnosti, a poglavito poznatih svjetskih pisaca. Objavljuju se prijevodi Edgara Allana Poea, Guya de Maupassanta, Vsevolda Garšina, Lava N. Tolstoja, Antona P. Čehova i dr. Prevoditeljski program u *Smotri* jedan je od najvažnijih u hrvatskoj posredničkoj književnosti onoga doba. U Zadru od 1861. djeluje i književno društvo Matica dalmatinska. Društvo se istaknulo svojim prosvjetnim radom u narodu, ali i buđenjem nacionalne svijesti, koje se očituje izdavanjem *Narodne pjesmarice* i edicije *Pučke knjižice* Matice dalmatinske (Ivon, 2011., 29). No, s druge strane, Matica dalmatinska ističe se i nakladništvom, jer od 1863. do 1900. izdaje *Narodni koledar*, a od 1901. do 1904. *Glasnik Matice dalmatinske*, koji uređuju Jakov Čuka, Ivo Vojnović i Petar Kasandrić (Ivon, 2011., 30). Nakladništvu u Zadru, uz Maticu dalmatinsku, pridonosila je i Hrvatska knjižarnica, koja je od 1904. do 1910. objavila koledar *Svačić*. U njemu su pisala prva imena hrvatske moderne. Zadarski prostor istodobno je dao i prvo ime hrvatske književne kritike u razdoblju realizma: Jakšu Čedomila – Jakova Čuku iz Zaglava na Dugom otoku.

Uloga Zadra nezaobilazna je u književnom razdoblju hrvatske moderne. U Zadru djeluju Vladimir Nazor, Ivo Vojnović, Milan Begović, Milutin Cihlar Nehajev, Rikard Katalinić Jeretov, Srđan Tucić i drugi. Upravo je prostor Zadarske županije bio glavni motiv u ostvarivanju prvoga životinjskog epa u hrvatskoj književnosti, *Medvjeda Brunda* Vladimira Nazora. Radnja toga alegoričnog djela smještena je na Velebitu. Širi prostor Zadra i sjevera Dalmacije potaknuo je Nazora na stvaranje ponajboljega djela iz prve faze njegova stvaranja, za nacionalno osviještene *Hrvatske kraljeve*, koji su prvi put objavljeni u zadarskom koledaru *Svačić* za 1904. godinu. U Zadru nastaje i najvažnije dramsko djelo hrvatske moderne – Vojnovićeva *Dubrovačka trilogija*, u vrijeme dok je autor radio kao službenik pri Pokrajinskom školskom vijeću. Prvo ime hrvatske moderne, Antun Gustav Matoš, objavljuje u Zadru 1905. svoje *Ogleda*. Milutin Cihlar Nehajev iste godine pokreće u Zadru *Lovor*, posljednju artistsku smotru mladih, i to u vrijeme kada u

Hrvatskoj nakon gašenja *Vienca* 1903. nema književnoga časopisa (do pokretanja *Savremenika* 1906.).

Kulturni, umjetnički, znanstveni i obrazovni krajo-lik Zadra i zadarskoga prostora oblikovao se na poseban način i nakon Drugoga svjetskog rata. U gotovo potpuno porušenom Zadru obnavlja se kazališni život, zatim izdavaštvo, a 1955. osniva se i Filozofski fakultet, koji je, nakon Zagreba, najvažnija hrvatska institucija na području humanističkih znanosti. Godine 2002. Filozofski fakultet postaje jezgra obnovljenoga Sveučilišta u Zadru.

Nakon Drugoga svjetskog rata u Zadru djeluje Kazalište lutaka, koje ima istaknuto mjesto na hrvatskoj lutarskoj sceni. U zadnje vrijeme budi se u Zadru i teatar, pa se na kazališne daske postavljaju i izvorni zadarski tekstovi. Šezdesetih godina XX. st. pokrenute su Glazbene večeri u sv. Donatu, po kojima je Zadar prepoznat kao glazbeno središte s osobitim njegovanjem rane glazbe. To je razdoblje dalo i obnovu čakavske lirike na zadarskom području, pa se može govoriti o zadarskom čakavskom krugu. Motivsko bogatstvo čakavskih pjesnika koji pjevaju na mjesnim govorima od Sali do Luna i od Novigrada do Molata objavljuje se u raznim oblicima: od mikroslika iz tradicijskoga života do većih struktura, koje izražavaju pravu malu filozofiju hrvatskog čovjeka. Zavičaj je ishodište njihova poetskoga djelovanja, a posebno mjesto zauzima maslina kao glavno obilježje zavičaja. I upravo tu vječnu maslinu s najvećom dozom ljubavi štiju zadarski čakavski pjesnici od akademika do ribara, gradeći tako osobit duhovni zavičaj. Kronološki gledano, pjesnici iz zadarskoga kraja počinju objavljivati stihove na lokalnim govorima u 1950-im godinama. Zanimljivo je da se to pokretanje poklapa s drugom modernom u hrvatskoj književnosti, kada je u *Zadarskoj reviji* objavljeno nekoliko čakavskih pjesama Jerolima Kraljeva (*Materi* i *Ča čemo?*). Istodobno se u hrvatskoj književnosti svojim čakavskim pjesmama javlja i odmah postiže uspjeh kod kritike i čitatelja Zlatan Jakšić (*Zavitri i spjaže*, Knin, 1958.) U *Zadarskoj reviji* objavljeno je 1961. godine nekoliko njegovih pjesama, koje će kasnije ući u pjesničke zbirke *Snig na Braču* (Selca-Brač, Šibenik, 1977.) i *Vrime od škoja* (Zadar, Književni centar, 1988.). Riječ je o pjesmama *U zavitru*, *Kamara starinska*, *Hladišće* i *Stari čovik*. Zanimljivo da od te četiri tada objavljene pjesme u *Zadarskoj reviji* nalazimo kao antologijske u Stojevičevoj antologiji XX. stoljeća *Hladišće* i *Stara kamara* i u recentnom drugom i proširenom i izmijenjenom izdanju, koje je izišlo 2007. u izdanju istarskog ogranka Društva hrvatskih književnika. U istom broju *Zadarske revije* objavljena je i Kolumbićeva *Pisma o Gozdu*, koja je također ušla u navedene antologije, kao i u Finkinu antologiju *Suvremeno čakavsko pjesništvo zadarskog kruga* iz 1992. godine. *Zadarska revija* na početku 1970-ih donosi čakavske pjesme Stjepana Vladimira Letinića, ta-

kođer recentnoga antologijskog pjesnika (u II. prošireno i izmijenjeno izdanje Stojevićeve antologije uvrštene su mu dvije pjesme). Pjesme su mu objavljene u posljednjem broju *Zadarske revije* za 1970. pod znakovitim naslovom *Jope se čuje naš glas: Mati, Stari marinjeri, Školji u našin moru, Oči, Materami, Rascvetane slive* i dr. Osamdesetih u književnost ulazi i Slavko Govorčin, kada mu Književni centar Zadar objavljuje zbirku *Uljenica moje matere* (1984.). Tih godina objavljuje i Boris Palčić-Caskin *Sve nevere ljubav čepa* (1986.), a kaljskoj čakavici vraća se i hrvatski književnik i prevoditelj Joja Ricov. Sedamdesetih i osamdesetih godina 20. st. zadarski prostor dao je nacionalnoj književnosti romanopisca Ivana Aralica i pjesnika Tomislava Marijana Bilosnića.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Spomenuta književna ostvarenja posebno su važan dio kulturne baštine Zadarske županije. Zbog toga ih se može smatrati potencijalom suvremenoga društveno-gospodarskog razvitka toga dijela Hrvatske. Pri tome treba sadržajno obogatiti reminiscencije i teoretske rasprave kojima se bavi većina povjesničara književnosti i zaposlenika u kulturnim ustanovama i udrugama. Pisana baština može se kvalitetno predstaviti široj javnosti, uključujući i turiste, koje treba upoznati sa svim sastavnicama kulturnoga ambijenta u kojem borave tijekom svojega odmora i obilaska. Primjerice, zadarskom kraju nedostaje interaktivna staza glagoljaša te kulturne priredbe koje će u većoj mjeri povezati prirodnu baštinu, koja je često poslužila kao motiv za kreiranje kulturne baštine.

U društveno-gospodarskom vrednovanju pisane kulturne baštine osobito mjesto imaju arhivi i knjižnice. Grad Zadar istaknut je arhivski i knjižnični centar s ustanovama koje su nadregionalnoga i nacionalnoga značaja. Među njima ističu se Državni arhiv u Zadru i Znanstvena knjižnica Zadar, koje po količini i vrijednosti građe stoje odmah iza Hrvatskoga državnog arhiva i Nacionalne sveučilišne knjižnice u Zagrebu. Uz njih, posebno treba istaknuti i Knjižnicu Sveučilišta u Zadru, Knjižnicu Stolnoga kaptola sv. Stošije, Knjižnicu samostana sv. Frane i Arhiv Zadarske nadbiskupije, kao i knjižnice drugih crkvenih i svjetovnih institucija u Zadarskoj županiji, odnosno Zadarskoj nadbiskupiji. U tim ustanovama čuva se arhivska i knjižnična građa koja je jasan pokazatelj kulturnih dosega Zadra i zadarske regije te nezaobilazan izvor za proučavanje hrvatskoga primorskog prostora. Isto tako, valja istaknuti Gradsku knjižnicu Zadar, koja je, uz svoju temeljnu ulogu knjižničnoga središta, postalo pravo multimedijско čvorište koje obogaćuje zadarski kulturni život. Prostornim obuhvatom lokalno značenje, ali funkcional-

no vrlo važno za sredine u kojima djeluju, imaju pojedine mjesne knjižnice i čitaonice (npr. u Biogradu, Benkovcu, Pagu, Obrovcu, Salima i dr.). Navedene ustanove imaju važnu ulogu u prijenosu informacija iz raznoraznih sfera društvenoga i gospodarskoga života, pri čemu su pozvane kreativno pridonositi očuvanju i popularizaciji pisane kulturne baštine.

Jedna od mogućnosti koja može upotpuniti turističku ponudu, posebno onu u okviru tzv. kulturnoga turizma, jesu kazališna uprizorenja starih književnih djela u autentičnom ambijentu u kojem su nastajala i prvotno bila predstavljena publici. Književnost se tako može iščitavati u kontekstu prostora i vremena, tj. geografskih osobitosti i društvenih prilika u kojima je djelo nastajalo, ali i u kojem se interpretira neko umjetničko ostvarenje.

LITERATURA

- Bezić, J. (1973.): *Razvoj glagoljaškog pjevanja na zadarskom području*, Djela Instituta JAZU u Zadru, knj. 5, JAZU, Zadar.
- Bratulić, J. (1988.): Petar Zoranić i njegove Planine (pogovor), u: *Petar Zoranić, Planine*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 261-272.
- Carponese, M. (1979.): U svidocagne najpomizena poklognena u: *Zadarska oznanjenja*, ur. V. Maštrović, Zavod za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU u Zadru, Zagreb, 69.
- Cvitanović, V. (1963.): Prilog poznavanju kulturne povijesti na zadarskom području (glagoljica), *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 10, 309-345.
- Faričić, J. (2007.). Sastavnice kulturne baštine hrvatskoga otočnog prostora i mogućnosti njihovoga društveno-gospodarskog vrednovanja, u: *IV. hrvatski geografski kongres: Geografsko vrednovanje prostornih resursa*, ur. A. Filipčić, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, 73-94.
- Faričić, J., Mirošević, L., Graovac Matassi, V. (2013.): Utjecaj depopulacije na kulturnu baštinu hrvatskih otoka, *Migracijske teme*, 29 (3), u tisku.
- Fortis, A. (2004.): *Put po Dalmaciji*, Marjan tisak, Split.
- Frangeš, I. (1987.): *Povijest hrvatske književnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Cankarjeva založba, Zagreb, Ljubljana.
- Franičević, M. (1974.): Razdoblje renesansne književnosti u: *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga 3: Od renesanse do prosvjetiteljstva, Liber, Mladost, Zagreb, 7-174.
- Gredičak, T. (2009.): Kulturna baština i gospodarski razvitak Republike Hrvatske, *Ekonomski pregled*, 60 (3-4), 196-218.
- Hergešić, I. (1936.): *Hrvatske novine i časopisi do 1848.*, Matice hrvatska, Zagreb.
- Ivon, K. (2011.): *Imagološka analiza zadarskih koledara (Narodni koledar i Svačić)*, Doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Jelinčić, D. A. (2006.): Turizam vs. Identitet. Globalizacija i tradicija, *Etnološka istraživanja*, 11 (1): 161-183.
- Kero, P. (2008.): *Popis glagoljskih kodeksa Zadarske nadbiskupije*, SICU, Zadar.

- Klarić, V. i Vince-Pallua, J. (2006.): Spirit of the Space – Challenges of its Contemporary Use in Cultural Tourism, *Etnološka tribina*, 36, 207-222.
- Kolumbić, N. (2001.): Starija književnost, u: *Zadarska županija*, ur. R. Vanjak, Zadiz i Zadarska županija, Zadar, 138-141.
- Klaić, N., Petricioli, I. (1976.): *Prošlost Zadra II: Zadar u srednjem vijeku*, Filozofski fakultet, Zadar.
- Marijan, L. (2013.): *Glagoljaško pučko crkveno pjevanje u Zadarskoj nadbiskupiji: Veli Iž*, Pjevana baština i Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb.
- Maštrović, T. (1995.): Kroatizam A. Kuzmanića i Zore dalmatinske, u: *Zora dalmatinska (1844-1849)*, ur. Š. Batović, Matice hrvatska – Ogranak Zadar, Zadar, 59-78.
- Maštrović, T. (2001.): Novija književnost, u: *Zadarska županija*, ur. R. Vanjak, Zadiz i Zadarska županija, Zadar, 142-145.
- Maštrović, T. (2011.): *Neukrotivo svoji*, Erasmus naklada, Zagreb, 2011.
- Maštrović, V. (1979.): *Zadarska oznanjenja*, Zavod za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU u Zadru, Zagreb.
- Nazor, A. (1991.): Kožičićeva glagoljska tiskara u Rijeci, u: *Zbornik radova o Šimunu Kožičiću Benji*, ur. N. Kolumbić, M. Mogaš i A. Nazor, Razred za filološke znanosti JAZU, Zagreb, 137-149.
- Nepoznati autor (1806.): Kraglietvo od Italje. Zadar 22. studenoga, u: *Kraljski Dalmatin*, Godište 1806. – Pretisak iz 2007., Erasmus naklada, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Sveučilište u Zadru, Zagreb – Zadar, 1 (21), 161-163.
- Nepoznati autor (1807.): Razumni Stioce, u: *Kraljski Dalmatin*, Godište 1807. – Pretisak iz 2007., Erasmus naklada, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, sveučilište u Zadru, Zagreb, Zadar, 2 (20), 158.
- Nepoznati autor (1808.): Druga od 30., u: *Kraljski Dalmatin*, Godište 1808. – Pretisak iz 2007., Erasmus naklada, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Sveučilište u Zadru, Zagreb – Zadar, 3 (44), 351
- Nimac, D., Marijan, L. (2013.): *Glagoljaško pučko crkveno pjevanje u Zadarskoj nadbiskupiji: Radovin*, Pjevana baština i Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb.
- Pančić Kombol, T. (2006.): Kulturno naslijeđe i turizam, *Radovi Zavoda za znanstveni rad – Varaždin*, 16-17, 211-226.
- Raukar, T., Petricioli, I., Švelec, F., Peričić, Š. (1987.): *Prošlost Zadra III: Zadar pod mletačkom upravom*, Narodni list, Filozofski fakultet Zadar, Zadar.
- Runje, P. (2005.): *Glagoljica u Zadarskoj nadbiskupiji u srednjem vijeku*, Gradska knjižnica, Zadar.
- Skračić, V. (1997.): Baština, kultura, obrazovanje, u: *Nacionalni program razvitka otoka*, ur. N. Starc, M. Kaštelan-Macan i S. Čurlin, Ministarstvo obnove i razvitka, Zagreb, 331-349.
- Skračić, V. (2008.): Mali otoci – prepoznatljiv znak hrvatske posebnosti na Mediteranu, u: *Otok Rava*, ur. J. Faričić, Sveučilište u Zadru, Zadar, 43-50.
- Skračić, V. (2013.): Otočani na malim otocima danas, *Migracijske i etničke teme*, 29 (2), 277-293.
- Šišić, F. (1944.): *Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102-1301)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Švelec, F. (1974.): Hrvatska književnost sedamnaestog stoljeća u: *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga 3: Od renesanse do prosvjetiteljstva, Liber, Mladost, Zagreb, 175-292.
- UNESCO (1972.): *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*, Paris.
- UNESCO (2003.). *Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage*. Paris.
- Vrtiprah, V. (2006.): Kulturni resursi kao činitelj turističke ponude u 21. stoljeću, *Ekonomska misao i praksa*, 15 (2), 279-296.
- Zoranić, P. (1988.): *Planine*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb.

Foto: fototeka Sveučilišta u Zadru

